

Reïflicatie: een zeer verschillend geïnterpreteerde term

L. Turksma

Niemand zal willen ontkennen dat het maatschappelijk proces van de ondergang van de creatieve mens die tot nummer wordt, heel iets anders is dan de redeneerfout, waarbij men begrippen handelend laat optreden als waren het mensen.

Toch worden beide verschijnselen in de sociologie met de term "reïflicatie" bestempeld. Dit feit alsmede de merkwaardige gewoonte om de redeneerfout als basis van de definitie te nemen terwijl de term reïflicatie in vele betogen op het maatschappelijk proces betrekking heeft, vormden de aanleiding tot het literatuuronderzoek waarvan dit artikel de neerslag is.

Letterlijk betekent reïflicatie het tot ding maken of worden van iets. Naar afkomst wijst het naar het Latijn, maar in feite is het overgenomen uit Engels gebruik gedurende de laatste honderd jaar. Voor sociologen moge het begrip nieuw lijken, dit is slechts schijnbaar het geval. Het is een woord uit de theologische traditie, waarnaast de term substantialiteit voorkomt als latinisering van het griekse begrip hypostase. Het Duits kent Verdinglichung of Versachlichung, maar dat begrip heeft een heel andere geschiedenis achter zich en is tot ons gekomen uit de Hegel-filosofie via de marxistische traditie. Door het weer opleven van een interesse in marxistische sociologie is reïflicatie nu sinds ruim tien jaar in de sociologie terecht gekomen, waar men zich echter eerst in het geheel niet van de cognitieve kant van het begrip en a fortiori van de relatie tot de oude term hypostase bewust bleek. Ook zijn nu andere dan marxistische sociologen, bijvoorbeeld de meer fenomenologisch ingestelde Berger en Pullberg, zich uitvoerig met reïflicatie gaan bezighouden.

Dit alles blijkt nu tot een niet geringe verwarring te hebben geleid. Men bestrijdt bijvoorbeeld elkaars uitspraken, terwijl men impliciet van heel verschillende definities uitgaat. Men wijst onderling verschillende oorzaken en gevolgen aan en men verwacht beide ook wel. Zo wordt er in de literatuur evenzeer over een gereïflicieerd als over een reïflicerend bewustzijn gesproken.

Het hier verrichte onderzoek heeft geresulteerd in het expliciteren van definities, het aangeven van de relatie van deze definities tot andere verwante termen en op deze wijze het verschaffen van een basis voor verder onderzoek. Want in feite

blijven we met veel vragen zitten. Hoe gaat het proces nu eigenlijk in zijn werk? Wordt arbeid gereïficeerd, de gehele mens, of slechts zijn verbeelding?

Een antwoord op deze vragen lijkt voorlopig moeilijk te geven, omdat reïflicatie uit het onderzoek naar voren komt niet als eenheid, maar eerder als zoiets als een bundel homoniemen: sommige betekenissen zijn nog wel op één noemer te brengen, andere lenen zich daar vrijwel niet toe.

De optiek in dit artikel is niet zonder meer gebruikelijk in de sociologie. Geïnteresseerd als ze is in de maatschappelijke verschijnselen zelve, schiet mijns inziens de analyse van termen wel eens te kort. Zulk een gebrek aan belangstelling voor begrips-analyse wreekt zich bij het gebruik van een term als reïflicatie, die sterk uiteenlopende maatschappelijke verschijnselen aanduidt!

1. Te onderscheiden betekenissen

Wanneer men de literatuur analyseert, komt men een vrij groot aantal interpretaties van de term reïflicatie tegen (1). Deze worden hier nu eerst opgesomd alvorens ze besproken worden. Bij die bespreking wordt dan vaak slechts een verkorte omschrijving gegeven en naar de letters waarmee ze hieronder zijn aangeduid, verwezen. Het zijn:

Ten eerste betekenissen bij marxistische schrijvers betreffende arbeid en produkten in de kapitalistische industrie:

- a. het proces waarbij het creatieve in de mens door de loonarbeid in de kapitalistische industrie ten onder gaat;
- b. het proces waarbij onder het kapitalisme de gebruikswaarde van de menselijke produkten het gaat verliezen van de ruilwaarde.

Ten tweede betekenissen waarbij de zelf geschapen wereld tegenover de mens komt te staan:

- c. het proces waarbij allerlei door mensen geschapen sociale verschijnselen autonoom worden, los gaan staan van hun oorspronkelijke bedoelingen;
- d. het proces waarbij het hierboven onder c. genoemde een on-aantastbare macht krijgt over de mensen c.q. in het menselijk bewustzijn (dat dan door sommige schrijvers "gereïficeerd", soms echter ook "reïficerend" wordt genoemd).

Ten derde wordt de term wel betrokken op de sociologie zelf:

- e. het proces waarbij het onder c. en d. hierboven genoemde in die kwaliteit ook wordt geaccepteerd, geanalyseerd en onderwezen in de sociologie; bovendien verkiest men daarbij dan een realistische boven een nominalistische aanpak en eventueel ook een holistische (universalistische) boven een atomistische.

Ten vierde betekenissen waarbij men begrippen handelend laat optreden of de indruk wekt, dit te doen:

- f. het proces waarbij - al dan niet in samenhang met betekenis e. hierboven - aan begrippen de mogelijkheid tot handelen wordt toegekend, hetgeen men soms ook meent te kunnen herleiden tot een bepaalde ideologische instelling van

de beschouwer (bevestiging van de heersende maatschappijvorm);

- g. het taalgebruik - uiterlijk overeenkomend met betekenis f. hierboven - waarbij als het ware van een soort stenoter vergemakkelijking van de communicatie of om stilistische redenen sprake is.

Het grofste onderscheid tussen de verschillende betekenissen van reïficatie is, dat men er *maatschappelijke* of *denkprocessen* mee kan aanduiden. Bij de betekenissen van maatschappelijke aard moet men daarnaast onderscheid maken tussen specifiek marxistische en andere, terwijl de betekenissen die met denken te maken hebben al dan niet met de maatschappelijke kunnen samenhangen.

Letterlijk betekent reïficatie "het tot ding maken of worden" (vgl. de duitse term: Verdinglichung). De hierboven genoemde definities hangen wel samen met deze letterlijke betekenis, maar m.i. zegt dat niet veel. "Ding" is een te vage omschrijving en daardoor multi-interpretabel. Ook kan hier tautologie in het spel zijn: wanneer men de mens uitsluitend ziet als een scheppend wezen, zal men alle krachten van buiten als reïficerend beschouwen waardoor de mens tot ding wordt; bij een ruimere, minder eenzijdige mensopvatting hoeft dit geenszins het geval te zijn.

Ziet men van deze letterlijke omschrijving af, dan valt in het begrip weinig eenheid meer te ontdekken. De marxistische interpretaties (hierboven bij a. en b.) gaan via Lukács op Marx terug en hebben te maken met de door hem gesignaleerde principiële misstanden in de sociale situatie van de loonarbeider in de kapitalistische industrie. Betekenissen, waarbij het door de mens zelf geschapene tegenover hem komt te staan (hierboven: c. en d.) zijn door schrijvers in de moderne fenomenologische richting naar voren gehaald. Bij de meer filosofische van deze interpretaties (c.) gaan Berger en de zijnen duidelijk op Hegel terug. Opvatting d. past een en ander meer sociologisch toe op de belevingswereld van de moderne mens, die de wereld als hem bedreigend ervaart. Deze opvatting vinden we ook bij allerlei neo-marxisten van minder orthodoxe signatuur.

De laatste drie betekenissen zijn niet direct aan het maatschappelijk gebeuren gerelateerd, maar hebben in eerste instantie betrekking op denkprocessen c.q. taalgebruik. Het reïficeren door sociologen is apart genoemd in opvatting e.: het komt vaak voor als beschuldiging vanuit de kritische theorie tegen burgerlijke (of traditionele) sociologen, met name functionalisten. Bij omschrijving f. (waar dus gesteld wordt dat men begrippen handelend laat optreden) kan datzelfde ook het geval zijn, maar in het algemeen wordt in deze definitie een reeds eeuwen lang bestaande denkwijze (wil men: denkfout) weer naar voren gehaald, die zich in principe ook tot ver buiten het terrein der sociale wetenschappen kan uitstreken. Bij de laatste betekenis (boven bij g. genoemd) is van een erg verdunde vorm van f. sprake; men bedoelt helemaal niet begrippen hande-

lend te laten optreden, maar men gebruikt dezelfde zegswijze "bij wijze van spreken" (echter meestentijds zonder dit laatste te vermelden).

Beziet men de literatuur over reïficatie, dan blijkt iedere schrijver zich voornamelijk op een of twee betekenissen te concentreren; soms met een klein overstapje naar een andere betekenis zonder dat dit wordt geëxpliciteerd. Echter: bij de verschijnselen die optreden bij de in dit stukje onderscheiden betekenissen van de term reïficatie, treden onderling verschillende gevolgen op. Dit maakt dergelijke overstapjes ontoelaatbaar. Daarnaast zullen de mogelijkheden van de reïficatie (d.w.z. de poging, een eind te maken aan reïficatie, daar men het proces als maatschappelijk schadelijk en/of wetenschappelijk onzuiver beschouwt) uiteenlopen, evenals de verhouding van reïficatie tot andere begrippen, waaronder met name de vervreemding. Soms zullen zo ook vragen wegvallen, omdat niet alle vragen bij alle betekenissen relevant zijn, bijvoorbeeld de vraag, of reïficatie in sommige gevallen toch niet wenselijk is.

In eerste instantie zal hier nu worden getracht, groepen betekenissen afzonderlijk te bezien, waarbij de relevante literatuur, gestelde en niet gestelde vragen, en relaties tot andere, deels synonieme begrippen aan de orde komen. Daarna zal het gehele begrip weer worden bezien en geëvalueerd mede met het oog op toekomstig gebruik.

2. Arbeid en produkten in de kapitalistische industrie

De met deze titel aangegeven betekenissen a. en b. komen wel uit dezelfde hoek, maar zijn niet identiek. Toch wordt bij beide door dezelfde marxistische theoretici van reïficatie gesproken. Maar bij a. gaat het om het wezen van het zich uiten in het werk en komt men dicht bij een van de interpretaties van vervreemding. Bij b. daarentegen gaat het om goederen: wordt iets gemaakt voor gebruik of voor de handel, als statussymbool, kapitaalbelegging of iets dergelijks?

De algemene redenering, zoals het duidelijkst door Lukács weergegeven, luidt in het kort als volgt: De in principe creatieve mens "entäussert" zich in zijn praxis. Onvermijdelijk vindt daarbij altijd enige objectivering plaats, vormt zich een distantie tussen schepper en produkt. Dit is echter onder het kapitalisme veel scherper geworden; de menselijke relaties worden daar minder belangrijk, het produkt wordt van de producent "abgetrennt", onttrekt zich totaal aan zijn blik. Het wordt dan van zijn gebruikskarakter ontdaan en wordt tot ruilwaarde voor de eigenaar der produktiemiddelen. Met vakkennis e.d. geschiedt in wezen hetzelfde.

De discussie over deze theorie gaat er voornamelijk over, in hoeverre het is toegestaan ook andere dan bovengenoemde *economische* produktiefactoren te noemen. Lukács en Goldmann noemen bijvoorbeeld de bureaucratische staat ook als element. Van

orthodox-marxistische zijde is dit wel als "sociaal formalisme" bestempeld, en Lukács heeft een en ander in moeilijke tijden (1934) tijdelijk moeten verloochenen. Marcuse gaat nog verder, zeker als hij van de extreme verzakelijking van de produktie, de automatisering, weer een mogelijkheid tot vrijheid verwacht. Ook anderen dan Marcuse noemen de ontwikkeling van de technologie als de grote drager van de reïficatie, maar zij stellen de moderne technologie dan in de plaats van het kapitalisme (2). Hiermee zitten we al over de grens tussen marxisme en andere richtingen.

(Beperken we ons tot de sociologische kant van de zaak, dan zou de proef op de som zijn, of reïficatie evenzeer in socialistische bedrijven zou kunnen voorkomen. Israel haalt bij een analoge bespreking van vervreemding in zijn 7e hoofdstuk de Pool Adam Schaff aan, die o.m. stelt dat een logische ontkenning hierbij niet voldoende is: er is empirisch onderzoek voor nodig. Dit zullen we vaker tegenkomen; voor empirisch onderzoek zijn echter beter omlijnde begrippen nodig dan reïficatie, vervreemding, arbeidssatisfactie in al hun vele interpretaties. Operationalisering zou anders hierbij het wezen van de vraag geweld aandoen. Daarnaast staat uiteraard bijv. een Oosteuropes industriebedrijf niet te trappelen om een westers-sociologisch onderzoek. Er zijn zeker wel verschillen met het Westen; dat valt al bij Westduitse televisieinterviews op, wanneer men DDR-arbeiders in vervreemdingskuilen wil laten vallen. Dat lukt bij zó velen niet, dat die nooit allemaal uitgezochte SED-vertrouwelingen kunnen zijn.)

Bij deze twee betekenissen a. en b., die dus gaan in de richting van een marxistische interpretatie van arbeid en produkt in de kapitalistische industrie en waarbij de Duitse termen *Verdinglichung* en *Versachlichung* (3) geheel als synoniemen kunnen gelden, blijft het moeilijk betekenis b. (ruilwaarde i.p.v. gebruikswaarde van een produkt) ook reïficatie te noemen. De onttrekking aan het "eigenlijk" gebruik van een produkt (op zich al een niet waarde vrije opmerking) heeft n.l. ook cultureel-antropologische kanten. Goederen hebben immers zeer veelzijdige functies onder zeer verschillende invloeden. Naarmate mensen in een maatschappij boven het armoedeniveau uitgroeien, zal zulks nog toenemen. Dat kan men niet allemaal reïficatie blijven noemen. Betekenis b. moet dus eigenlijk worden verworpen.

Interpretatie a. (de creativiteit gaat ten onder) wordt m.i. onvolledig weergegeven als men zich tot het creatieve beperkt. Misschien kan men beter uitgaan van iets als persoonlijke waardigheid en stellen dat hier reïficatie optreedt, indien de mens als nummer wordt behandeld. Hoewel dit in onze wereld alaan al door de groeiende bevolkingsaantallen en bureaucratisering meer en meer zal voorkomen, lijkt het irreal daarbij de massale horden die voor vorsten arbeiden en streiden in de eeuwen vóór de technische revoluties, over het hoofd te zien. "Als een nummer beschouwd worden" is een (extreme) aanleiding tot vervreemding, lijkt het; aan vervreemding zelf zitten echter veel meer kanten.

De-reïficatie - we zagen het al - treedt volgens orthodoxe

marxisten bij deze betekenis van reïflicatie automatisch op, zodra het economisch stelsel is veranderd. Andere marxisten verwijten het Stalinisme echter juist, dat de reïflicatie onder dat stelsel niet tot stand kan komen (4). In het algemeen lijkt de strijd tegen het opvangen van de nare gevolgen van het als een nummer beschouwd worden aan alle kanten te zijn begonnen, maar zich erg op micro-niveau af te spelen: activering van creativiteit t.o. passiviteit door welzijnswerkers en (psycho-)therapeuten. Een macro-antwoord is er nergens. Het is de vraag of het er zijn kan... Misschien moet men overigens als verwant met deze betekenis ook het "gebruik" of (marxistisch) "uitgebuut" worden van mensen door anderen rangschikken.

Bij reïflicatie als ondergang van de creativiteit hebben auteurs zich vooral met de oorzaken beziggehouden. Aan de gevolgen is minder aandacht besteed. Tot die laatste rekent men vaak een gereïflicieerd bewustzijn (11) (iets dat verderop bij de bespreking van betekenis d. - de wereld t.o. de mens - ter sprake zal komen). Goldmann maakt bij de gevolgen een verschil tussen geestelijke en lichamelijke arbeid (5): het warenkarakter (een marxistische term voor het "gebruikt" worden) is bij de geestelijke arbeid meer "overdekt" (blijft meer verborgen), treft misschien minder hard. Maar de rechtstreekser geraakte handarbeider is zich dan ook meer de tegenstelling tussen zijn niet-gereïflicieerde privé-bestaan en zijn arbeidsleven bewust. De "overdekking" (door verantwoordelijkheid e.d.) dunkt me een geloofspunt van de schrijver te zijn, zodat het weinig zin heeft hierop in te gaan. De maatschappelijke gevolgen wijzen in de richting van non-participatie.

Wanneer men bij reïflicatie als ten onder gaan van de creativiteit (betekenis a.) buiten het arbeidsterrein gaan generaliseren, kan men direct aanknopen bij de betekenissen c. en d., waarbij de zelf geschapen wereld tegenover de mens gaat staan. Is het de verleiding door het gelijke woord (reïflicatie), die maakt dat sommige neo- en niet-marxistische auteurs daar dan ook naar overstappen? Dit is duidelijk tegen de oorspronkelijke marxistische bedoeling in, hoewel sociologisch begrijpelijk door overeenkomst van andere micro-situaties met de relatie mens-arbeid. Toch zal uit het volgende blijken dat het bij deze betekenissen c. en d. in wezen om heel andere kwesties gaat.

3. De zelf geschapen wereld tegenover de mens

Voor betekenis c. gaan we eerst naar het artikel van Berger en Pullberg uit 1965 (Dit artikel zal hier nu verder voor het gemak aangeduid worden als "B. & P."). Zij zien reïflicatie optreden, wanneer allerlei dat door de mens tot stand gebracht wordt (en dat kan een uitdrukking of een gebaar zijn, maar ook dogmata, rollen en instituties), zijn dialektische relatie met de mens verliest (zijn oorspronkelijke zingeving) en los komt te staan. Men kan het isolering noemen. Men kan er Elias' (en van hem niet alleen!, dat wordt tegenwoordig nogal eens verge-

ten) juiste kritiek op de kunstmatige scheiding tussen mens en maatschappij bij halen. En men kan denken aan van Hoof's opmerking over de directe neerslag van bovenpersoonlijke elementen i.p.v. de met elkaar vervlochten gedragingen van mensen (6).

De oorspronkelijk zingevende mens wordt zo omgekeerd slechts de personificatie van abstracte kwaliteiten. In de Engelse vertaling van Karl Mannheim's *Ideologie und Utopie* wordt op p. 249 voor de term *Verdinglichung* gebruikt: *impersonalization*. Wanneer men hier het voorvoegsel als ontkenning interpreteert (dus niet als versterking), lijkt het een synoniem voor betekenis c. Alles kan op deze wijze gereïficeerd worden c.q. reïficerend werken. Met name de taal wordt hierbij vaak genoemd: men denke aan Elias, maar ook marxisten als Marcuse en Goldmann wijzen op de gereïficeerde wereld van het alledaagse taalgebruik. De band met het handelend laten optreden van begrippen of de schijn daarvan (betekenissen f. en g. van reïfificatie) ligt voor de hand (7). Hier betreft het echter vanuit een filosofische optiek algemene verschijnselen.

Ik geloof, dat we pas op echt sociologisch terrein komen bij betekenis d. Hier zien we dat los gaan staan van het zelf geschapene versterkt in onze eigen leefwereld optreden; men kan daarbij van fatalisme of verabsolutering spreken. Een waarschuwing van Wertheim krijgt in dit verband zin: "Sociale instituties zijn (...) niets anders dan projecties van ons maatschappijbeeld in de sociale werkelijkheid" (8). Het proces sub d. is het probleem van de maatschappij die op een heel andere wijze uit de hand loopt dan bij betekenis a., waar het er om gaat, dat de mens een nummer dreigt te worden. Daar worden de differentia specifica van ieder mens steeds minder belangrijk, hier kan men niet meer op tegen de maatschappelijke organisatie, wil men: het structureel geweld.

B. & P. brengen hun interpretatie in het kader van een poging, bepaalde marxistische begrippen bruikbaar te maken voor de algemene sociologie. De marxistische kritiek laat zich raden: het is ahistorisch en de centrale plaats van de arbeid gaat verloren. Het verschil komt het duidelijkst tot uiting, wanneer B. & P. hun mogelijkheden voor de-reïfificatie aangeven: in de tijd gezien kan een algehele desintegratie van een samenleving de kaders voor de menselijke mogelijkheden weer openen, geografisch gezien kunnen dat de culture shocks zijn bij confrontatie met andere culturen; tenslotte kan ook een marginale positie, van welke aard ook, maken dat men zijn ogen houdt. De marxistische kritiek (9) hierop luidt, dat de oorzaken van deze situaties niet genoemd worden en B. & P. toch teveel invloed van woorden in plaats van daden verwachten. Ten dele moet men hiermee instemmen; immers de door B. & P. genoemde situaties kunnen even goed tot subculturen, anomie, geestesziekte en nog meer leiden, in plaats van tot zo iets moois als opheffing van reïfificatie in deze betekenis. Simpson (10) stelt overigens dat het allemaal niet zo'n vaart zal lopen: ten gevolge van onze grotere bewustheid van aliënatie en reïfificatie wordt de invloed

van deze twee euvels al geringer. Dit lijkt intellectualisme. Zelfs is het mogelijk, dat zijn opmerking betrekking heeft op betekenis a: het tot een nummer worden van de creatieve mens. In dat geval zou ze niet veel meer dan een loze kreet zijn.

De discussie over het bewustzijn kan het beste hier worden ingevoegd, hoewel ze op verschillende betekenissen van de term reïficatie betrekking heeft. Vooral bij marxistische schrijvers, die immers de theorie van het valse bewustzijn aanhangen (11), komen we de termen "gereïficeerd" en "reïficerend bewustzijn" tegen. Juist de (overigens geforceerde) vertaling van het germanisme (vals" in "verkeerd" bewustzijn doet zien dat we een te groot stuk sociale psychologie aansnijden om het hier te verwerken. We kunnen alleen wijzen op de curieuze vermenging van oorzaak en gevolg bij het door elkaar gebruiken van reïficerend en gereïficeerd. Om hier verder te komen, zouden we van sociaal-psychologische zijde meer moeten vernemen over de invloed van reïficerende elementen in socialisatie en vereist rolgedrag. Naar mijn weten gaat de sociale psychologie deze discussie evenzeer uit de weg als die over het valse bewustzijn in het algemeen, hetgeen uiteraard te betreuren is. De sociale psychologie van het valse bewustzijn zou de pendant moeten vormen van de sociologie van de reïficatie althans in deze betekenis.

Hoewel ook al bij de marxistische betekenissen de relatie tot de vervreemding is genoemd, is een nadere analyse hier het meest op zijn plaats. We hopen aan te tonen, dat het reïficatiebegrip geen eenheidsbegrip is; van het vervreemdingsbegrip is dit maar al te bekend. Israël, die er een heel boek over schreef, noemt het begrip vervreemding haast onbruikbaar door de vele betekenissen. Maar ook de beginnende student in de sociologie weet tegenwoordig, dat er tussen Marx' interpretatie en moderne Amerikaanse sociaal-psychologische opvattingen werelden van verschil liggen (12). De verschillen tussen betekenis d. van reïficatie (de wereld t.o. ons) en de sociaal-psychologische Amerikaanse interpretatie van vervreemding zijn duidelijk. Bij het gebruik van onderscheiden betekenissen van beide begrippen kan voorts het onderlinge betekenisverschil steeds wisselen. In de literatuur komt dit ook tot uiting. Bell ziet reïficatie (in betekenis a: de ondergang der creativiteit) *als een onderdeel van vervreemding* (waarnaast dan nog het sociaal-psychologisch aspect staat). Israël interpreteert vervreemding in min of meer marxistische zin. Die *vervreemding* ziet hij dan *opgebouwd uit* wat wij hier als *verschillende aspecten van reïficatie* beschouwen (betekenissen van marxistische aard: het tot een nummer worden van de mens en het tot ruilwaarde worden der waren plus de hier besproken dreiging vanuit de zelf geschapen wereld). Kangrga noemt reïficatie (zowel het tot nummer worden als de bedreigende wereld bedoelt hij) *de sterkste uiting van vervreemding*: "Verdinglichung ist zu Ende geführte Entfremdung, universelle Entfremdung". Ook Groenman doet dit.

Dat Markovic vervreemde sociale krachten (hij bedoelt instituties) als de belangrijkste voorwaarde voor reïficatie beschouwt,

moet men wijten aan de vage omschrijvingen en de daardoor onduidelijke causale relaties: wij zouden liever gereïficeerde sociale instituties voorwaarde voor vervreemding in sociaal-psychologische zin noemen (13)!

Het moge duidelijk zijn, dat er nog veel vragen over de verhouding reïfificatie-vervreemding onbeantwoord blijven...

De sociologische analyse van de bedreigende wereld die zich tegen de scheppers zelf keert (betekenis d.) is ondanks de veelvuldige verwarring met betekenis a. (ondergang der creatieve mens, het tot een nummer worden) iets anders. Zo lijkt de-reïfificatie bij betekenis d. heel wat minder moeilijk dan bij betekenis a. Bewustmaking (zoals Simpson bedoelt) dat het menselijke zaken betreft, die niet onveranderbaar zijn, is de ene stap, n.l. het bewustzijn zo maken dat het minder snel reïficeert. De andere stap lijkt (min of meer gelijktijdig): actie. Doorbreking van de reïfificatie resulteert dan uit een wisselwerking van beide. Is reïfificatie (bij deze betekenis) onwenselijk: de-reïfificatie is hier niet identiek aan revolutionaire verandering; men moet het eerder zien als "verstoring van de vanzelfsprekendheid" of "bespreekbaar maken".

4. Reïficerende sociologen

Als we thans overgaan van het ontologische naar het cognitieve, methodologische, van werkelijkheid naar kennis, dan moeten we wel beseffen, dat dit onderscheid maar betrekkelijk is. Zit het reïfificatieprobleem in het waargenome of in het oog van de beschouwer? Alleen reeds het constateren dat "de wereld de scheppers bedreigt" (betekenissen c. en d.) kan de beschuldiging, een reïficerend socioloog te zijn (betekenis a.) met zich mee brengen. Voorbeelden zijn er te over. Vanuit de kritische theorie c.q. vanuit verschillende marxistische opvattingen is dit proces e. van toepassing op de traditionele c.q. burgerlijke sociale wetenschap in allerlei vormen. Volgens de marxist Horton is wetenschap een politiek bedoelde verklaring van de wereld en juist geen theoretische reflectie van dingen die onafhankelijk zouden bestaan van een menselijk doel en menselijke praktijk. De meeste sociale wetenschappers reproduceren echter volgens hem slechts de reeds gefetisjeerde (= gereïficeerde) relaties van hun samenleving. Merkwaardigerwijze komen Van Doorn en Lammers onbewust dicht bij Horton's stelling als zij erkennen dat de sociologie veel meer de onpersoonlijking dan het creatieve in de mens benadrukt. Van Hoof ontdekt reïficerende tendenties in de systeemtheorie; Israel acht sociologisme Verdinglichung. Met name wijst hij daarbij op die theorieën die zich niet achter Berger en Luckmann's drie uitgangspunten in onderlinge relatie stellen: "De maatschappij is een menselijk produkt; de mens is een maatschappelijk produkt; de maatschappij is een objektieve realiteit" (14).

Coulson en Riddell noemen ten onrechte als synoniem met reïfificatie het begrip agelicisme. Dit is in de sociologie gekomen via

een artikel van Benoit-Smullyan over Durkheim. Het begrip wil de onafhankelijke prioriteit van sociale verschijnselen (met name de groep) boven het individu weergeven. Durkheim heeft dit overigens alleen overdrachtelijk bedoeld, zegt Beerling (14a).

Degenen die bij reïfificatie het agelicisme aanhalen en zo het holisme, alsmede allerlei lieden in het Britse "holism versus individualism"-debat, moeten wel beseffen dat holisme het proces-karakter van reïfificatie mist: sociale verschijnselen zouden altijd een eigen bestaan en werkzaamheden onafhankelijk van (scheppende) individuen hebben (15).

Nominalisten betichtten realisten van reïfificatie. Berting noemt als voorbeeld Pareto: "Met Weber heeft hij gemeenschappelijk een sterke afkeer van reïfificatie van analytische begrippen". Simmel verwierp zo substantialisering (synoniem met reïfificatie in de nog te behandelen betekenis f.) in het verlengde van zijn preferentie van "Vergesellschaftung" boven "Gesellschaft" (16). Het huidige agio van het reïfificatie-begrip lijkt - behalve uit het herlevend interesse in het Marxisme - uit de huidige overheersing van het nominalisme verklaard te kunnen worden.

Bij betekenis e. (reïficerende sociologen) gaat het om een strijd tegen empirisme, d.w.z. tegen exact weergeven van vals bewustzijn, zoals sommige dit zullen betitelen. We zitten hier midden in het methodendebat in de huidige sociologie, en het lijkt niet, dat daar vanuit deze optiek aan kan worden bijgedragen. Slechts willen beschrijven en analyseren zonder een eigen standpunt in te nemen en/of de maatschappij te willen veranderen brengt in de ogen van tegenstanders reïfificatie met zich mee. Dit heeft echter slechts op één van de betekenissen van reïfificatie (e.) betrekking!

5. Begrippen treden handelend op

Dit proces kent de sociologie al lang, zij het, dat de benaming reïfificatie daar vroeger niet bij werd gebezigd. Met name kan men daarbij naar Max Weber (17) verwijzen die er uiteraard met zijn aanpak via het sociaal handelen op terecht kwam. In deze betekenis wordt reïfificatie ook in inleidende Nederlandse werken omschreven (1); dit zal dan weer het denken van toekomstige sociologen bepalen. Gezien het belang van interpretaties a. en d. (die betrekking hebben op de maatschappelijke werkelijkheid i.p.v. op het denken: de creatieve mens gaat ten onder, de zelf geschapen wereld bedreigt hem) moet dit worden betreurd.

Taalkundig is overigens reïfificatie niet gewoonweg een vertaling van Verdinglichung dat allang door de Duitse marxisten werd gebruikt (Marx zelf hanteerde het woord niet). Het woord reïfificatie komt van het Latijn, maar is niet in die taal maar in het Engels het eerst gebruikt. De Oxford Dictionary (18) noemt gebruiksvoorbeelden van omstreeks 1850 op theologisch gebied; voorbeelden van andere cognitieve aard verschijnen pas sedert 1880.

In de sociologie is men er nog maar sedert kort achter gekomen, dat men zich bij deze betekenis f. (begrippen handelend laten optreden) in de traditie van het begrip hypostase heeft be-geven. Dit Griekse woord is in het Latijn met substantialiteit (het proces dan als substantialisering) weergegeven, vanwaar het zelfs in het Vlaams wel onderstandigheid of zelfstaanschap is genoemd. Het is een eeuwenoud begrip uit de r.k. theologie waar er op allerlei wijzen "een individueel/zelfstandig/apart stellen" mee wordt aangegeven. Het is aan te nemen dat de term Verdinglichung hier vroeger ook eens van afgeleid is, maar deze heeft dus een heel andere weg achter zich (via de Duitse Hegel-filosofie). De Nijmeegse stadssocioloog Guffens voert de Nederlandse term "verdinglijking" in waarbij hij het voorbeeld van Mandel aanhaalt over de kelner die een cliënt aanduidt met de naam van het gerecht dat deze heeft besteld (19).

Interpretatie f. houdt in: het gebruik van begrippen op een wijze waarbij het lijkt of het handelende personen betreft. Coulson en Riddell noemen als voorbeeld: "De samenleving heeft het gedrag veroorzaakt". Dicht is men hier ook bij het fictio-nalisme, het gebruik van uitdrukkingen als de homo economicus, of de tijdgeest. Slechts door zijn aanpak via het sociaal han-delen en de beroemde "Chance" ontkomt Max Weber er aan, dat bepaalde Idealtypen ook zo kunnen worden opgevat. Het gevaar, waarop bij De Jager terecht gewezen wordt, is hier dat - men vergelijkte Zijderveld en Leisegang -, "denkvormen" tot "denk-inhouden" worden, met andere woorden, dat wijzen van zien worden tot uitspraken over wijzen van zijn.

Elias beschouwt reïficatie in deze betekenis als even eenzijdig als en tegengesteld aan personificatie: bij personificatie betekent macht alleen machtige mensen; bij reïficatie staat macht los van menselijke invloed. Elias' eigen theorie brengt met zich mee, dat hij ook hier kiest voor een figuratieve ver- vlechting (20).

Het gaat hier om heel andere zaken dan bij de vorige betekenis-sen. De relatie tot vervreemding is hooguit indirect te con-strueren. Ook is het de vraag, of men wel steeds naar de-reïfi-catie moet streven bij deze betekenis.

Daarmee zijn we op twee kernproblemen in dit verband gekomen. Ten eerste: wordt interpretatie f. (d.w.z. begrippen handelend laten optreden) misschien opzettelijk zo gebruikt door beves-tigers van de heersende maatschappij-ordening? Daarmee zou deze betekenis sterk tegen sommige vorige gaan aanleunen. Coulson en Riddell beweren dit duidelijk ten aanzien van het begrip "rol" (21).

Het andere probleem geeft eigenlijk de tegengestelde kant: het kan wel eens g. en niet f. beduiden, dus: een onschuldig - stilistisch meer verantwoord - taalgebruik in plaats van een redeneerfout. Men kan hier bij het door Coulson en Riddell behan-delde rolbegrip vaak evenzeer aan denken. Het is bij deze on-schuldige betekenis g. (die dus op f. kan terugslaan), dat

reïflicatie zelfs iets nuttigs kan zijn in plaats van iets dat schadelijk of onjuist is. Er zal tussen f. en g. als betekenissen van reïflicatie wel sprake zijn van een continuum tussen schuldig en onschuldig, tussen opzettelijk en onbewust stilistisch een bepaalde wijze van zeggen gebruiken. Maar sociologen kijken achter façades en weten zo langzamerhand dat taalgebruik ook kennis-sociologisch en wetenschapsfilosofisch relevant is (men vergelijkte de opmerkingen over het taalgebruik bij een eerder behandelde betekenis c. van reïflicatie).

Evenals bij de reïflicerende sociologen lijkt het ook bij het (al dan niet schijnbaar) handelend laten optreden van begrippen zaak, zich kritischer op te stellen en deze stijlvormen slechts te gebruiken als men zich eerst vergewist heeft, dat geen van de andere betekenissen van reïflicatie bezig is, binnen te sluipen. Dat zal wel niet meevallen. Want klaarblijkelijk betreft het hier bij de hypostase-interpretatie een redeneerfout, waar men zich al eeuwenlang in meer dan één wetenschap zonder overtuigend succes aan tracht te onttrekken.

6. Samenvatting en uitzicht

In het vorige bleken we een aantal betekenissen onder degene die we aangetroffen hebben in de literatuur minder belangrijk of zelfs onjuist te vinden. Zo betekenis b. (van gebruikswaarde naar ruilwaarde) omdat die over goederen ging; betekenis c. omdat het de filosofische variant was van de sociologische betekenis d. (de wereld die de mens bedreigt in de praktijk van hier en nu) en betekenis g. die een onschuldige taalkundige variant is van f.: het handelend laten optreden van begrippen.

Maar wat we dan overhouden, is geen eenheid. De ondergang van de creatieve mens die tot nummer wordt (a.) is nu eenmaal heel iets anders dan de redeneerfout, waarbij men begrippen handelend laat optreden als waren het mensen (f.). Reeds gesteld is, dat de meeste schrijvers zich tot enkele betekenissen beperken. Daarbij is het opvallend, te zien, hoe weinig aandacht aan betekenis f. wordt gewijd, waarop de algemene definities van reïflicatie wél weer betrekking hebben.

Een moeilijkheid bij alles is, dat de term ook gewoon slordig wordt gebruikt, of als strijdkreet gehanteerd, soms tegen functionalisten, soms tegen Stalinisten, al naargelang de behoefte. Een ernstiger probleem wordt gevormd door het feit, dat de discussie zo gemakkelijk heen en weer vloeit tussen filosofische, sociaal-psychologische, politieke, sociologische en methodologische aspecten. Deze zijn lang niet altijd te ontwarren; vaak is het onduidelijk waar scribenten van uit gaan.

Onduidelijk blijven veroorzakers, objecten, gevolgen. Is de gehele mens bedoeld (wat wil dat zeggen?), zijn arbeid, zijn verbeelding? Analyse van de vele betekenissen leidt tot vragen voor de beantwoording waarvan veldwerk nodig is. Marcuse en Marcovic (22) spreken b.v. beide van graden van reïflicatie, maar ze geven niet aan, in welke richting we moeten differen-

tiëren. Wie reïficeren meer dan anderen? Hoe gaat het proces eigenlijk zelf in zijn werk? Hoe ligt de relatie tussen reïficatie en de dynamiek van de maatschappij? En dit alles zullen we moeten betrekken op de onderscheiden betekenissen...

Reïficatie blijkt een van die termen, die van elders in de sociologie zijn terecht gekomen. Zoiets komt de zuiverheid en nauwkeurigheid van begrippen vaak niet ten goede, daar met name allerlei oorspronkelijke connotatie verloren gaat. Terwijl aan de ene kant voor verduidelijking van het reïficatiebegrip empirisch onderzoek nodig zal zijn, richt de interpretatie van het begrip zich soms zelf ten principale tegen de empirie als methode. Het kan ook zijn, dat men via de beschuldiging van reïficatie te veel in eens wil doorbreken. Is hier af en toe sprake van het lijden aan wat de oude Grieken "hybris", overmoed tegenover de goden, noemden?

Vooralsnog blijven veel vragen open. Reïficatie is geenszins het "uitroepteken"-begrip, waarvoor sommigen het klaarblijkelijk houden; het is een reeks van los verbonden "vraagteken"-interpretaties, geen eenheid.

NOTEN

De schrijver is T. Bos, J. Franken, J.A. Kolkhuis Tanke en M. Straub dankbaar voor hun hulp.

1. Voor a. en b. zie men met name Lukács en Goldmann; voor c. en d. Berger & Pullberg, Israel van Van Hoof (p. 9, 1e kolom onderaan); voor e. Horton (p. 172, 175-6, 182, 190); voor f. en g. alsmede voor een inleidende definitie De Jager & Mok (6e druk 1974) (p. 177-8, 203, 219) alsmede Coulson & Riddell (p. 25-6).
2. (bureaucratische staat:) Lukács bij Israel p. 337, Goldmann p. 81, 106; (sociaal formalisme:) Walton p. 273-4; (verloochening:) Bell p. 947; Marcuse (automatisering) p. 56-7; (technologie) P. 187, vgl. Israel p. 208.
3. Kangrga p. 11.
4. Goldmann p. 99, impliciet ook Markovic p. 28.
5. Goldmann p. 97, 99.
6. Voor Elias zie men al zijn opmerkingen over de "homo clausus"; voor de opmerkingen van anderen denke men aan G.H. Mead, C.H. Cooley en eigenlijk ook aan Vierkant en Durkheim; voor Van Hoof: p. 9, 1e kolom onderaan.
7. Marcuse p. 189-200, Goldmann p. 88 (vgl. Israel p. 327), Elias p. 13-16, 140.
8. Wertheim, p. 141.
9. Horton p. 188-190, Walton p. 265-6, Brewster p. 73.
10. Simpson p. 329.
11. Israel p. 106-118; vgl. Marx-Engels Selected Works etc. vol. II, p. 451 (Marx gebruikte evenals bij Verdinglichung alleen het begrip, niet het woord; de uitdrukking vals bewustzijn het eerst bij Engels in een brief van 1893 aan Fr. Mehring).
12. Israel p. 312 vv. met name p. 324, ook p. 10; De Jager & Mok p. 283 vv.
13. (onderdeel:) Simpson p. 315, Bell p. 933 noot, Israel p. 75, 70-72; (sterkste uiting:) Kangrga p. 18, Groenman p. 122, Israel p. 85;

- (gevolg:) Markovic p. 29.
14. Horton p. 175; Van Doorn & Lammers p. 322 noot 3 (bij p. 19-20); Van Hoof p. 13, 1e kolom in het midden; Israel p. 396-398.
 - 14a. Beerling p. 135.
 15. Coulson & Riddell p. 25, Berger & Luckmann p. 225 noot 5; vgl. ook de bundel van Giddens.
 16. (Pareto en Weber:) Rademaker p. 136; (Simmel:) Goddijn p. 132.
 17. Bijv. in het begin van *Wirtschaft & Gesellschaft* (p. 6), dat ook in de *Ges. Aufsätze zur Wissenschaftslehre* staat (aldaar p. 513 v.).
 18. *Oxford Dictionary*, VIII, p. 385.
 19. Banning p. 138, Foulquié p. 328-9; (Vlaams:) Axters p. 141; Guffens p. 18 (voorbeeld naar: E. Mandel & G. Kovack: *The Marxist Theory of Alienation*, New York 1973).
 20. Coulson & Riddell p. 25; (fictionalisme") Banning p. 262; De Jager p. 133 v.; Elias p. 102.
 21. Coulson & Riddell p. 44 vv., met name p. 45, 49.
 22. Marcuse p. 224, Markovic p. 36 resp. 30.

LITERATUUR

(Voor de verdere studie van reïficatie zijn het belangrijkste de hieronder vermelde bijdragen van Lukács, Berger & Pullberg, Israel, Goldmann en Horton.)

- Axters O.P., *Scholastiek Lexicon*, Antwerpen 1937.
- Banning, W. e.a. (red.) *Encyclopedisch handboek van het moderne denken*, Arnhem 1950.
- Beerling, R.F. *Wijsgerig-sociologische verkenningen I*, Zeist/Arnhem 1964.
- Bell, D. "The rediscovery of alienation", in: *Journal of Philosophy*, 56, 24, nov. 19, 1959, p. 933-952.
- Benoit-Smullyan, E. "The sociology of Emile Durkheim and his school", in: *An introduction to the history of sociology*, Chicago 1948.
- Berger, P. "Response (to Brewster)", in: *New Left Review*, no. 35, jan.-febr. 1966, p. 76-77.
- Berger, P. & Luckmann, Th. *The social construction of reality*, Harmondsworth, Penguin, 1972 (oorspr. 1966).
- Berger, P. & Pullberg, S. (in de tekst geciteerd als "B. & P.") "Reification and the sociological critique of consciousness". Eerst verschenen in: *History and Theory*, 4, 1965, nr. 1, p. 196-211 en daarna in: *New Left Review*, nr. 35, jan.-febr. 1966, p. 56-71.
- Brewster, B. "Comment" (on Berger & Pullberg), in: *New Left Review*, no. 35, jan.-febr. 1966, p. 72-75.
- Coulson, M. & Riddell, C. *Sociologie, een andere inleiding*, Meppel, 1973² (oorspr. 1970).
- Doorn, J.A.A. van & Lammers, C.J. *Moderne Sociologie*, Utrecht, Aula, 1959.
- Elias, N. *Wat is sociologie?*, Utrecht, Aula, 1972* (oorspr. 1970).
- Foulquié, P. & St. Jean, R. *Dictionnaire de la langue philosophique*, Paris, 1962.
- Giddens, A. (ed.) *Positivism and Sociology*, 1974.
- Goddijn, H.P.M. e.a. *Geschiedenis van de sociologie*, Meppel, 1972².
- Goldmann, L. "La reïfication", in: *Les temps modernes*, 14, okt. 1958-febr. 1959, p. 1433-1474; daarna in: *Recherches dialectiques*, Paris, 1959², p. 64-106.

- Groenman, S.J. *Sociaal gedrag en omgeving*, Assen 1971.
- Guffens, Th.M.G. *Samenlevingsopbouw, ruimtelijke ordening en vervreemding*, Nimocahier 16, Deventer, 1975.
- Hoof, J.J. van "Symbolisch interactionisme", in: *Intermediair*, 12, 14, 2 april 1976, p. 5-13, 25.
- Horton, J. "The fetishism of sociology", in: J.D. Colfax & J.L. Roach (ed.): *Radical sociology*, New York, 1971.
- Israel, J. *Der Begriff Entfremdung*, Reinbek bei Hamburg, Rororowissen, 1972 (ook als: *Alienation*, Boston 1971) (oorspr. 1970).
- Jager, H. de *Mensbeelden en maatschappijmodellen*, Leiden, 1975.
- Jager, H. de & Mok, A.L. *Grondbeginselen der sociologie*, Leiden 1971⁵, 1974⁶.
- Kangrga, M. "Was ist die Verdinglichung?", in: *Praxis*, Zagreb, 4, 1-2, 1968, p. 11-21.
- Lukács, György (in de tekst geciteerd als Lukács): *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Neuwied/Berlin 1970 (oorspr. Berlin 1923) (ook als: *History and class consciousness*, London 1971).
- Marcuse, H. *De eendimensionale mens*, Hilversum 1974⁹ (oorspr. London 1964).
- Markovic, M. "The problem of reification and the Verstehen-Erklären controversy", in: *Acta sociologica*, 15, 1, p. 27-38.
- Marx, Karl *Marx-Engels Selected Works*, vol. II, Moscow 1947. *Oxford English Dictionary*, The; Oxford, 1961.
- Rademaker, L. & Petersma, E. *Hoofdfiguren uit de sociologie*, I, Utrecht, 1974.
- Simpson, G. "Alienation", in: *Mens en Maatschappij*, 43, 4, juli-augustus 1968, p. 309-330.
- Walton, P. e.a. "Philosophical anthropology in marxism", in: *Social Research*, 37, 2, 1970, p. 259-274.
- Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*, I, Halbband, Tübingen, 1947³.
- Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1922.
- Wertheim, W.F. *Evolutie en revolutie*, Amsterdam 1971.